

محمدرضا محمدی‌آملی

کتاب «رستاخیز کلمات» تالیف دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی درس گفتارهایی درباره نظریه ادبی صورت‌گرایان روس است که به‌تازگی انتشارات سخن آن را منتشر کرده است. این کتاب به دکتر حسن انوری، پدیدآورنده فرهنگ سخن در آستانه هشتادمین سال تولد استاد تقدیم شده‌است؛ کتابی جامع که ابعاد مختلف این نظریه را با نگاهی تطبیقی بررسی کرده است. کتاب «رستاخیز کلمات» دارای ساختار تالیفی و تیوپ موضوعی به شکل علمی نیست و همان‌طور که روی جلد کتاب آمده درس گفتارهای مولف از سالیان گذشته تا امروز است.

در یک تقسیم‌بندی کلی می‌توان کتاب را به چند بخش تقسیم کرد و مباحث گوناگون را در زیرمجموعه آنها قرار داد: تاریخ‌نظریه‌فرمالیسم در جهان، آشنایی با جریان‌های فرمالیستی در دنیا، اصطلاحات و مفاهیم فرمالیسم مانند فرم، آشنایی‌دایی، زائوم و…، مقایسه نظریه ادبی فرمالیسم با نظریه‌های ادبی دنیا، معرفی چهره‌های بزرگ مکتب فرمالیسم مانند یاکوبسن، اینن باوم و اشکوسکی و…، ترجمه دو مقاله فرمالیست‌های مشهور مانند، مقاله وجه غالب، نوشته یاکوبسن و… و برخی مقالات که مولف از سال‌های دور با نگاه فرمالیستی نوشته‌اند مانند مقاله تکامل یک تصویر و مقاله جادوی مجاورت.

در روزگار مسا اغلب منتقدان و محققان و مترجمان متکی دانش‌های ادبی غربند و این ناشی از ندانستگی و ناآگاهی است. آسیب‌هایی که طی دو دهه اخیر به شعر فارسی معاصر از این ناحیه وارد شده، بسیار زیاد است. مترجمان و منتقدان و شاعران جوان بی‌آنکه بر دانش بومی مسلط باشند، نظریه‌های ادبی غرب را پذیرفتند و کوشیدند با تکیه بر اصول و مبانی بیگانه شعر بسرایند و درباره شعر داد سخن دهند که داستانش بماند برای وقت دیگر. حال آنکه بر قول رامان سلدن بسیاری از این نظریه‌ها در خود غرب هم فقط در حد نظریه باقی می‌مانند و قابلیت انطباق با همه متون ادبی را ندارند.

مولف آنچنان که خود می‌گوید اولین بار در ایران در سال ۱۳۵۶ در درس‌های حفظ‌شناسی از وجه غالب و انگیزش و آشنایی‌زدایی سخن به میان آورد و اصطلاح آشنایی‌زدایی ساخته ذهن او است. او هم بر دانش نظری مسلط است و هم شعر فارسی را با تمام جوانب اعم از قدیم و جدید می‌شناسد. بنابراین وقتی به تحلیل نظریه‌های ادبی روس می‌پردازد، بهترین، جامع‌ترین و کامل‌ترین تحلیل‌لار را بر دست می‌دهد. مولف با تطبیق نظریه‌های فرمالیستی با نظریه‌هایی که درباره صورت و شکل در فرهنگ ایران عصر اسلامی وجود دارد، گلی بزرگ در جهت بومی‌سازی نظریه ادبی روسی برداشته است. بنابراین بیراه نخواهد بود که کتاب «رستاخیز کلمات» را اتفاقی نو در شناخت شعر فارسی بر پایه شکل و صورت تلقی کنیم.

مولف در همان مقدمه کتاب تکلیف خود را با فرم مشخص می‌کند. او معتقد است کسی که می‌گوید فرم شعر من در بی‌فرمی است، شاید است، به باور مولف هرچیز در هستی، دارای فرم است. بنابراین فرم، بالذات نه هنر است، نه بی‌هنری. هر اثری که در اطراف خود می‌بینیم دارای فرم است. البته مولف در فصل «فرم چیست» به این نکته اشاره می‌کند که وقتی می‌گوییم این شعر فرم ندارد یا این شعر حافظ فرم دارد، منظور فرم خلق و هنری است.

مساله فرم در قرن بیستم مساله اصلی هنر و ادبیات تلقی می‌شد. پس از تفکیک اخلاق از زیبایی، بنیان‌های زیبایی‌شناسی تغییر کرد. در هنر کلاسیک اخلاق مبنای زیبایی تلقی می‌شد اما پس از تحولات دنیای جدید اخلاق نقش اصلی خود را از دست داد و آرام‌آرام به حاشیه رانده شد و شکل و فرم جای اخلاق نشست. پس از تفکیک اخلاق از زیبایی، فرمالیسم در هنر و ادبیات شکل گرفت. بنابراین آثاری که در نیمه دوم قرن بیستم آفریده شدند براساس فرم و صورت هنری مورد آرازیابی هنری قرار گرفتند.

واکنش رادیکالی که در برابر محتوا و معنای اثر ادبی پدید آمد ابتدا در شعر و ادبیات اتفاق افتاد و سپس همه هنرها را دربرگرفت. شعر، داستان، نقاشی، موسیقی، مجسمه‌سازی، تئاتر و سینما از سلطه معنا و محتوای جزمگرا رهایی یافت و این تغییر به تحولی که در ساختار فکری و فلسفی جهان جدید به وجود آمده بود معنوخانی داشت. مدرنیسم علیه رئالیسم سوسیالیستی قیام کرد که نتیجه آن را در همه سطوح هنر مدرن شاهد هستیم. این اتفاق هنری پس از گذشت یک قرن هنوز در ایران کاربرد اساسی دارد. گرچه امروزه شاید فرمالیسم در عرصه هنر، یگانه‌از نباشد اما برای ما فارسی‌زبانان که هنوز تفکیکی میان اخلاق را زیبایی قابل نیستیم و به اعتقاد بسیاری از منتقدان معناترگرای ایرانی، اثر زیبا، اثری است که به اخلاق وفادار است؛ خواندن کتاب «رستاخیز کلمات» برای ما بسیار مفید خواهد بود.

اشارات و تنبیهات مولف در کتاب «رستاخیز کلمات» با تبیین موقعیت و وضعیت فلسفه در ایران آغاز می‌شود که بنیان‌های نظریه‌های ادبی را شکل می‌دهد. با نظر به زمان و مکان کثت انقلابی در علوم انسانی پدید می‌آید که حتی اگاهی روسی را از آن متاثراند. بی‌تردید استاد شفیعی کدکنی به خوبی می‌داند که دیالوگ‌های افلاطون در ترویج و تعالی نظریه‌های هنری و ادبی بسیار مؤثر بوده است. اما فلسفه هنر در ایران هیچ‌گاه شکل نگرفته است و در باب مبانی هنر، فلاسفه ایرانی سخنی نگفته‌اند.

دکتر محمد رضا محمدی

نگاهی به کتاب «رستاخیز کلمات» اثر محمدرضا شفیعی کدکنی رستاخیز کلمات در خانه وجود

و اگر از اشارات اجمالی اهل کلام و عرفان درگزیم به هیچ نشانه‌ای دست نمی‌یابیم، پس طبیعی است که با وجود دانش و آگاهی ارباب بلاغت و فصاحت مانند عبدالقاهر جرجانی، جاحظ، ابوهلال عسگری و… این نظریات در دستگاهی منظم دسته‌بندی نشود و به‌عنوان یک فرضیه علمی مورد آرازی قرار نگیرد. مولف به درایت به این نکته پی می‌برد و می‌گوید: «آنچه از فلسفه اسلامی خوانده می‌شود روایتی دلیخواه از فلسفه کهن یونانی است و بخشی که پیشینه یونانی ندارد «عقلانیتی» است در درون ساختارهای فرهنگ ما که همانا ساختار «مدل تخیلی و شاعرانه» است، آمیختن پارادایم‌های فلسفه یونان با پارادایم‌های عرفان، به ویژه عرفان ابن عربی»

کتاب «رستاخیز کلمات» هم تاریخ‌نظریه صورت‌گرایان و هم تبیین نظریه صورت‌گرایان روس، اما مهم‌تر از همه تطبیق این نظریه‌ها با دیدگاه‌های اصحاب بلاغت است. بنابراین اگر بگوییم عبدالقاهر جرجانی یک فرمالیست بی‌همتاست و جاحظ هم یک فرمالیست کامل‌عیار سخنی کاملاً سنجیده گفته‌ام، اما با وجود فضل تقدم و تقدم فضل امثال جرجانی و جاحظ بر امثال یاکوبسن یا شکلوسکی، مکتب فرمالیستی در جهان عربی و ایرانی شکل نگرفته است. نظریه‌های جاحظ در باب کلمه

و کلام بسط نیافته و نگاه فرم‌گرایانه جرجانی در زبان عربی قابلیت عملی نیافته‌است.

مولف معتقد است که نگاه منتقدان سنتی ما در فرهنگ ایران عصراسلامی یک نگاه کاملاً صورت‌گرایانه و فرمالیستی است.بی‌تردید جست‌وجو در کتاب‌های ارباب بلاغت که به زبان فارسی و عربی نوشته شده گویای این حقیقت است که تلاش جاحظ و ابوهلال عسگری و عبدالقاهر جرجانی و… بر آن بود تا در بررسی‌های ادبی به فرم و شکل توجه کنند اما این نظریه گسترش نیافت. ای کاش استاد شفیعی کدکنی این مساله را هم روشن می‌کردند که با وجود نگاه فرمالیستی منتقدان سنتی، چرانقدهای موجود به خصوص درباره غزلیات حافظ معناگرایانه است؟ چرا هنوز پس از گذشت قرن‌ها و دهها و سال‌ها هنوز حافظ‌پژوهان درصد اثبات این نکته‌اند که حافظ عارف بوده است یا ملحد؛ ای کاش مولف به تقابل این نگاه فرمالیستی با نگاه فرهنگ سنتی معنامحور، می‌پرداخت و گره این ماجرا را از

غیر ادبیات جدا می‌کند همانا صورت و فرم است و فرم ادبی ویژه ادبیات است.» اگر همه چیز و به قول استاد شفیعی کدکنی شکل گوسفند هم فرم دارد، پس فرم نمی‌تواند عامل برتری یک اثر از اثر دیگری باشد چرا که در هر نوشته‌ای اعم از شعر یا نثر فرم وجود دارد. فرم در این زمینه مانند سبک اثر هنری است. هر اثری دارای سبک نوشتاری است. خود سبک بالذات شاخصه زیبایی نیست، بی‌تردید فرم هنری و شعری دارای ارزش‌ها و ویژگی‌هایی است که در این کتاب به خوبی تعریف نشده است. تناسب موسیقایی کلمات از جمله مباحثی است که در تبیین وضعیتی فرم به خوبی شرح می‌شود اما آیا فرم فقط تناسب ایقاعی کلمات است؟ آیا ادراک و احساس شاعر در شکل و فرم شعر مؤثر است؟ فرم خالق آیا معنا کلمل می‌شود؟ معنامری مقدم بر فرم هنری است یا موخر؟ آیا اشعار یک شاعر دارای فرم واحدی است یا هر فرم شعری با فرم شعری دیگر متفاوت است؟ زیرساخت‌های بروز فرم خلاق و هنری چیست؟ این سوال‌ها و دهها سوال دیگر در کتاب بی‌پاسخ مانده است چرا که ساختار تالیف کتاب بر پایه درس گفتارها شکل گرفته است.

یکی از مباحث مهم در تحلیل نظریه فرمالیست‌ها مساله معنی و محتوا و نسبت آن با فرم و شکل هنری است. مولف کتاب «رستاخیز کلمات» در صفحه ۶۴ می‌نویسد: «هرچه باشد فرم از چیزی که محتوا خوانده می‌شود جدایی‌پذیر نیست.» این سخن مولف دقیق و درست است چراکه محتوا با فرم شکل می‌گیرد اما در همان صفحه بلافاصله آمده است: «اثر ادبی‌ای هستند که فقط فرم دارند بی‌هیچ‌گونه محتوایی.» اثر ادبی اثری است که دارای فرم خلاق هنری است و درخود معنا تولید می‌کند و معنا امری مقدم بر فرم نیست بلکه راه فرم هنری است. به همین دلیل یک مضمون ساده می‌تواند فرم‌های خلاق گوناگون داشته باشد و به دنبال آنها معناهای فراوانی نیز خلق شود. شاید اثری غیرهنری دارای فرم باشد اما محتوا و معنا نداشته باشد که امری طبیعی است اما اثر ادبی اثری است که دارای فرم خلاق هنری است و فرم خلاق هنری در درون خود تولید معنا دارد. بنابراین نمی‌توانیم در اثر هنری و ادبی فرم و محتوا را از هم جدا کنیم و بگوییم این اثر ادبی فرم دارد اما محتوا ندارد.

استاد شفیعی کدکنی در مرز میان جهان سنتی که محتوامحور است و جهان جدید که شکل‌محور است قرار دارد. شاید او تصور می‌کند اگر تمام اصالت را به فرم دهد باید نسبت به محتوا به‌عنوان زائمر مستقل بی‌تفاوت باشد و این بی‌تفاوتی و گسترش فرم‌گرایی زمینه را برای بوج گرایی فراهم می‌کند. حال آنکه هیچ اثر هنری‌ای بی‌معنا نیست. معنا و محتوا زاده ذهن خواننده است که بر اساس فرم هنری شکل می‌گیرد. در هنر ابزود هم معنا وجود دارد.

یکی از فواید کتاب «رستاخیز کلمات» آشنایی با مفاهیم و مصداق‌های فرمالیستی است که برای اولین‌بار در ایران مطرح می‌شود. مباحثی مانند اسکن، زائوم (تماثیگز) و زائوم مباحثی تازه و خواندنی است. ما درباره مفاهیمی چون هنر سازه، آشنایی‌دایی، پیرنگ، انگیزش و . . مباحثی شنیده‌ایم و به محتوا به‌عنوان زائمر مستقل بی‌تفاوتی و این بی‌تفاوتی و گسترش فرم‌گرایی زمینه را برای بوج گرایی فراهم می‌کند. حال آنکه هیچ اثر هنری‌ای بی‌معنا نیست. معنا و محتوا زاده ذهن خواننده است که بر اساس فرم هنری شکل می‌گیرد. در هنر ابزود هم معنا وجود دارد. یکی از فواید کتاب «رستاخیز کلمات» آشنایی با مفاهیم و مصداق‌های فرمالیستی است که برای اولین‌بار در ایران مطرح می‌شود. مباحثی مانند اسکن، زائوم (تماثیگز) و زائوم مباحثی تازه و خواندنی است. ما درباره مفاهیمی چون هنر سازه، آشنایی‌دایی، پیرنگ، انگیزش و . . مباحثی شنیده‌ایم و به محتوا به‌عنوان زائمر مستقل بی‌تفاوتی و این بی‌تفاوتی و گسترش فرم‌گرایی زمینه را برای بوج گرایی فراهم می‌کند. حال آنکه هیچ اثر هنری‌ای بی‌معنا نیست. معنا و محتوا زاده ذهن خواننده است که بر اساس فرم هنری شکل می‌گیرد. در هنر ابزود هم معنا وجود دارد. یکی از فواید کتاب «رستاخیز کلمات» آشنایی با مفاهیم و مصداق‌های فرمالیستی است که برای اولین‌بار در ایران مطرح می‌شود. مباحثی مانند اسکن، زائوم (تماثیگز) و زائوم مباحثی تازه و خواندنی است. ما درباره مفاهیمی چون هنر سازه، آشنایی‌دایی، پیرنگ، انگیزش و . . مباحثی شنیده‌ایم و به محتوا به‌عنوان زائمر مستقل بی‌تفاوتی و این بی‌تفاوتی و گسترش فرم‌گرایی زمینه را برای بوج گرایی فراهم می‌کند. حال آنکه هیچ اثر هنری‌ای بی‌معنا نیست. معنا و محتوا زاده ذهن خواننده است که بر اساس فرم هنری شکل می‌گیرد. در هنر ابزود هم معنا وجود دارد.

همراه است. حتی مدافعان شعر نو هم ظرفیت درک حضور دیگری را ندارند و تصور می‌کنند با حذف احمدرضا احمدی شعر نادرپور و سایه می‌ماند یا اگر علی باباجاهی شعر نگوید بهمنی یا شمس لنگرودی شعر بهتری می‌توانند بگویند یا هودادان جراحان شعر متفاوت، شعر ساده امروز را مورد تمسخر قرار می‌دهند. حال آنکه در کلان‌فضای فرهنگی، در کنار هم بودن زمینه را برای تکرر حقیقت شعر فراهم می‌کند. ما هنوز با وجود ادعای مدرنیست‌بودن، حقیقت شعر را در نزد خود و گروه خود می‌دانیم و دیگر جریان‌های شعری را با قطعیت نفی می‌کنیم. فرمالیسم در ایران زمانی پذیرفته می‌شود که امکان درک همه جریان‌های هنری و ادبی برای افراد به لحاظ اندیشگی فراهم باشد. نوشتن و تبیین نظریه صورت‌گرایان روس ما را با واقعیت‌های هنر امروز آشنا می‌کند اما پذیرش این شیوه هنری مستلزم جور دیگر دیدن است.

در کتاب «رستاخیز کلمات» آمده است: «آنچه ادبیات را از

مرور

پژوهشی درباره زبان‌های ساختگی دستکاری‌های زبانی

پارسا ریاحی

«زبان‌های ساختگی»، عنوان کتابی از علی‌اکبر عبدالرشیدی است که همراه با یادداشت کوتاهی از محمدرضا باطنی توسط انتشارات مسافر منتشر شده است. این کتاب، اولین‌بار در خرداد ۱۳۵۷ به‌عنوان رساله پایانی دوره کارشناسی‌اشد نویسنده در رشته زبان‌شناسی همگانی دانشکده ادبیات دانشگاه تهران نوشته می‌شود و موردقبول دکتر باطنی، استاد راهنمای طرح قرار می‌گیرد. بعد از مدت‌ها نویسنده این رساله تصمیم می‌گیرد تا آن را به‌صورت یک کتاب منتشر کند و دکتر باطنی هم می‌پذیرد تا مقدمه‌ای کوتاه برای انتشار کتاب بنویسد. باطنی در مقدمه‌اش نوشته: «اگر از بحث‌های فنی زبان‌شناسی بگذریم، می‌توان روی این نکته توافق کرد که کار زبان ایجاد ارتباط بین کسانی است که با آن زبان آشنایی دارند.وقتی کسی سخنی می‌گوید می‌تواند معمولاً می‌خواهد همه اهل زبان حرف او را بفهمند و مقصود او را ادراک کنند. اما همیشه چنین نیست. هرگاهمعیاری که مورد بررسی قرار دهید خواهید دید در آن گروه‌بندی‌هایی وجود دارد؛ مثل گروه‌های صنفی، محفل‌های خصوصی، شکل‌های خانوادگی و مانند آن. گاه اتفاقی می‌افتد که این گروه‌ها نمی‌خواهند غریبه‌ها ی‌ا غیرخودی‌ها از چندچون‌کار آنها سر دریابوند. برای این منظور، یکی از ابزارهایی که به کار می‌گیرند دستکاری کردن زبان است. آنها از زبان‌ها، نحوی یا دستگانه موتبی زبان رایج تغییراتی می‌دهند تا آن را برای غیرخودی‌ها نامفهوم کنند. پژوهشی که آقای عبدالرشیدی انجام داده، نشان‌دهنده برخی از این دستکاری‌های زبانی است.» این پژوهش در پنج‌فصل تدوین شده که عناوین فصل‌ها به‌ترتیب عبارت‌ند از: «زبان ساختگی چیست»، «تصویر کلی زبان‌های سازه، آشنایی‌دایی، پیرنگ، انگیزش و . . مباحثی شنیده‌ایم و به محتوا به‌عنوان زائمر مستقل بی‌تفاوتی و این بی‌تفاوتی و گسترش فرم‌گرایی زمینه را برای بوج گرایی فراهم می‌کند. حال آنکه هیچ اثر هنری‌ای بی‌معنا نیست. معنا و محتوا زاده ذهن خواننده است که بر اساس فرم هنری شکل می‌گیرد. در هنر ابزود هم معنا وجود دارد.

یکی از فواید کتاب «رستاخیز کلمات» آشنایی با مفاهیم و مصداق‌های فرمالیستی است که برای اولین‌بار در ایران مطرح می‌شود. مباحثی مانند اسکن، زائوم (تماثیگز) و زائوم مباحثی تازه و خواندنی است. ما درباره مفاهیمی چون هنر سازه، آشنایی‌دایی، پیرنگ، انگیزش و . . مباحثی شنیده‌ایم و به محتوا به‌عنوان زائمر مستقل بی‌تفاوتی و این بی‌تفاوتی و گسترش فرم‌گرایی زمینه را برای بوج گرایی فراهم می‌کند. حال آنکه هیچ اثر هنری‌ای بی‌معنا نیست. معنا و محتوا زاده ذهن خواننده است که بر اساس فرم هنری شکل می‌گیرد. در هنر ابزود هم معنا وجود دارد.

یکی از فواید کتاب «رستاخیز کلمات» آشنایی با مفاهیم و مصداق‌های فرمالیستی است که برای اولین‌بار در ایران مطرح می‌شود. مباحثی مانند اسکن، زائوم (تماثیگز) و زائوم مباحثی تازه و خواندنی است. ما درباره مفاهیمی چون هنر سازه، آشنایی‌دایی، پیرنگ، انگیزش و . . مباحثی شنیده‌ایم و به محتوا به‌عنوان زائمر مستقل بی‌تفاوتی و این بی‌تفاوتی و گسترش فرم‌گرایی زمینه را برای بوج گرایی فراهم می‌کند. حال آنکه هیچ اثر هنری‌ای بی‌معنا نیست. معنا و محتوا زاده ذهن خواننده است که بر اساس فرم هنری شکل می‌گیرد. در هنر ابزود هم معنا وجود دارد.

یکی از فواید کتاب «رستاخیز کلمات» آشنایی با مفاهیم و مصداق‌های فرمالیستی است که برای اولین‌بار در ایران مطرح می‌شود. مباحثی مانند اسکن، زائوم (تماثیگز) و زائوم مباحثی تازه و خواندنی است. ما درباره مفاهیمی چون هنر سازه، آشنایی‌دایی، پیرنگ، انگیزش و . . مباحثی شنیده‌ایم و به محتوا به‌عنوان زائمر مستقل بی‌تفاوتی و این بی‌تفاوتی و گسترش فرم‌گرایی زمینه را برای بوج گرایی فراهم می‌کند. حال آنکه هیچ اثر هنری‌ای بی‌معنا نیست. معنا و محتوا زاده ذهن خواننده است که بر اساس فرم هنری شکل می‌گیرد. در هنر ابزود هم معنا وجود دارد.

زبان‌های ساختگی علی‌اکبر عبدالرشیدی ناشر: مسافر چاپ اول ۱۳۹۲ قیمت: ۵۵۰۰تومان

نویسنده همچنین در تعریف زبان‌های ساختگی می‌نویسد: «زبان ساختگی زبانی است که میان گروهی خاص از اهالی یک زبان، (لهجه و گویش، زبان رسمی و…) ایجاد می‌شود و وسیله‌ای است برای ارتباط افراد آن گروه در موقعیت‌های محیط‌های خاص کسی که کردزبان باشد از زبان کردی برای ایفای همه‌نقش‌های اجتماعی خود استفاده می‌کند، ولی زبان ساختگی گروهی که او نیز در آن عضویت دارد فقط وسیله‌ای است برای ایفای متعددی از نقش‌های اجتماعی آن فرد. به عبارت دیگر، ما این زبان را زبانی رمزی می‌خوانیم، زیرا هدف از کاربرد آن این است که مطلبی بین دونفر یا چندنفر که متعلق به یک گروه اجتماعی هستند ردوبدل شود تا دیگری که اهل آن گروه نیستند و به گروه دیگری تعلق دارند از آن مطلب باخبر شوند.» مولف در ادامه اشاره می‌کند که فرآیند استفاده از زبان‌های ساختگی یک فرآیند قدیمی و فراموش‌شده نیست. فرآیند همیشگی است و در هر زمان شاهد ابلاغ و استفاده درباره سمدی و حافظ و دیگر بزرگان ایران‌زمین به گونه‌ای دیگر می‌اندیشد و هنر ایشان را در درجه‌ای دیگر می‌نگرد.» کتاب «رستاخیز کلمات» علاوه از اینکه به دلیل گردآوری در دستگرت‌های استاد شفیعی کدکنی اهمیت دارد، تالیفی در باب نظریه ادبی است که در فضای این روزهای ادبیات و شعر ما کمتر به صورت «تالیف» اتفاقی می‌افتد و اگر مطلب یا کتاب درخوری هم منتشر می‌شود، در حوزه «ترجمه» است.

نگاه

نگاهی به کتاب «خوشنویسی»

روایت خطاطی

سحر آزاد

هنر خوشنویسی در طول‌هزار سال حیات پویای فرهنگ اسلامی، مهم‌ترین و پرکاربردترین‌هنر مسلمانان بوده است. ضرورت خوشنویسی از نوشتن زیبا و خوانای کلام خدا آغاز شد و سپس به سایر شیوون مبادلات فرهنگی و اجتماعی مسلمانان راه یافت. بر این اساس، آثار بازمانده از هنر خطاطی، طیفی گسترده از مصحف‌ها (نسخه‌های خطی قرآن) و متون دینی و علمی و ادبی تا اسناد و مکاتبات و قطعه‌های پراکنده را در بر می‌گیرد که هزاران نمونه از آنها امروز در گنجینه‌های سراسر جهان محفوظ است.

با وجود وسعت و نفوذ همه‌جانبه این هنر و تداوم سنت‌هایی که صدها سال دست‌به‌دست شده و تا دوره معاصر تداوم یافته و خوشنویسان بسیاری را درون خود پرورده است، امروز مطالعات علمی و مدون درباره تاریخ و تحلیل خوشنویسی از همه شاخه‌های دیگر هنر اسلامی کمتر است. بیشتر تحقیقات موجود در این زمینه محصول کار پژوهشگران غربی است که جز در مواردی معدود، گفته‌های یکدیگر را تکرار کرده‌اند. از میان تحقیقات ایرانی هنوز معتبرترین آثار، نوشته‌های زنده‌نامان مهدی بایانی و حبیب‌الله فضایی است که بیش از ۴۰ سال از انتشار آنها می‌گذرد. با این حساب، هنوز منبعی جامع و کم‌حجم و کارآمد درباره تاریخ و تحلیل ابعاد زیبایی‌شناسانه هنر خطاطی در دست نداریم.

کتاب «خوشنویسی» که اخیراً از سوی انتشارات کتاب مرجع» انتشار یافته، برگرفته از مدخل بلند «خطاطی» در «دانشنامه جهان اسلام» است که در سال ۱۳۸۹ به همت جمعی از محققان بنیاد دایره‌المعارف اسلامی و شماری از پژوهشگران خارج از این مجموعه تالیف و تدوین و در مجلد یازدهم این دانشنامه منتشر شد. در این کتاب، جنبه‌های مختلف هنر خوشنویسی از آغاز دوران اسلامی تا آخرین تحولات آن در دهه ۲۰۰۰ میلادی در چهار فصل و ۱۵ گفتار بررسی شده است. از مهم‌ترین مباحث کتاب روند شکل‌گیری هنر خط، سیر تاریخی کتابت قرآن، تاریخ تحولات خوشنویسی در سرزمین‌های اسلامی شامل ایران، ترکیه، شبه‌قاره هند، مصر، شمال آفریقا، شرق آسیا (چین، مالزی، اندونزی)، خطاطی در دوره معاصر، خطاطی و عرفان، شیوه‌های آموزش خوشنویسی در فرهنگ اسلامی، ابزارها و مواد خطاطی، کاربرد خط در هنرهای دیگر و انواع روش‌های تفنن و ذوق‌ورزی در خوشنویسی است. نویسندگان هریک از این بخش‌ها به ترتیب عبارت‌اند از ولی‌الله کاووسی (عضو هیات علمی بنیاد دایره‌المعارف اسلامی)، مهدی صحراگرد (عضو هیات علمی دانشگاه

خوشنویسی نوشته جمعی از مولفان ناشر: نشر کتاب مرجع چاپ اول: ۱۳۹۲ قیمت: ۴۵۰۰۰ تومان

آزاد مشهدی)، پروف‌سور شیبلا بلر (استاد هنر اسلامی دانشگاه بوستون آمریکا)، آیدین آغداشلو (فهرشناس شهریز ایران)، علیرضا هاشمی‌نژاد (مدرس دانشگاه کرمان)، افسانه‌ی منفرد (عضو هیات علمی بنیاد دایره‌المعارف اسلامی) و سیدمحمدمجتبی حسینی (رییس موزه ملک) در طراحی و نگارش مطالب این کتاب چند ویژگی در نظر گرفته شده که آن را از نمونه‌های پیشین تا حد زیادی متمایز می‌کنند: نخست توجه دقیق به توالی تاریخی تحولات هنر خوشنویسی فارغ از مباحث مربوط به تاریخ تکوین و سیر تحولات خط است. باید توجه کرد که تاکنون بیشتر پژوهش‌های بحث‌های خطاطی اسلامی را با بررسی سیر تحولات خط آغاز کرده‌اند، در حالی که مباحث مربوط به خط‌شناسی و زیبایی‌شناسی خط کاملاً از یکدیگر متمایزند و پرداختن به مسایل خط اساسا در توان و تخصص پژوهشگر خوشنویسی نیست، بلکه بحثی است مرتبط با علم زبان‌شناسی. بر این اساس، در این کتاب ابتدا در بخشی به نام پیشینه، چگونگی شکل‌گیری هنر زیبانویسی در سده‌های اولیه اسلامی بررسی شده است. نقل و تحلیل بعضی احادیث و روایات منتسب به معصومین درباره خوشنویسی از بحث‌های درخ‌ر توجه این بخش است. پس از آن، از روند تاریخی کتابت قرآن سخن رفته است؛ چراکه دست‌کم تا سده‌های میانی دوران اسلامی تحریر قرآن مهم‌ترین وظیفه کاتبان بود و غالب تحولات خطوط، ابتدا در کتابت مصحف‌ها رخ می‌نمود.

موضوع فصل دیگر این کتاب، پراکندگی جغرافیایی خوشنویسی در سراسر جهان اسلام است و طی آن، تاریخ تحولات خوشنویسی در سرزمین‌های اسلامی شامل ایران، ترکیه (آناتولی و عثمانی)، شبه‌قاره هند، مصر، شمال آفریقا و شرق آسیا (چین، مالزی، اندونزی) بررسی شده است. از آنجا که در کشور ما بیشتر پژوهش‌های خوشنویسی به بررسی این هنر در ایران اختصاص یافته، آگاهی علاقه‌مندان خط از خوشنویسی در جهان اسلام بسیار اندک است و بدین لحاظ مطالعه این بخش بسیار سودمند است. در پایان این بحث، از تنوع رویکردهای جدید خوشنویسی در دوره معاصر سخن به میان آمده است و برخی جنبش‌های مسلمان همچون روزیز تناولی، نجا مدهاوی و رشید قریشی که با الهام‌از خوشنویسی اسلامی آثاری مدرن پدید آورده‌اند، معرفی شده‌اند. قسمت‌عده‌به‌بررسی ابعادنظری و نیز تجهیزات و مصالح خوشنویسی اختصاص دارد. کاتبان مسلمان به سبب اشتغال مدام به کتابت متون مقدس و آثار ادبی و عرفانی و از سوی دیگر ارادت پایدار شاگردان به استاذان، به‌ویژه در ایران، غالباً به طریقه‌های تصوف گرایش داشتند. این مطلب همچنین بخش «خطاطی و عرفان» است. همچنین کثرت طالبان یادگیری خط، تعریف نظامی مدون برای آموزش آن را ضروری می‌کرد. از این رو، در بخش «آموزش» به مراحل تعلیم خوشنویسی پرداخته شده است.

خوشنویسان گاه از سر تفنن و گاه برای استفاده در مواردی خاص، با اِعمال تغییرات در خطوط راجع، اقلامی تزئینی و فنیی ابداع می‌کردند. نیز می‌دانیم که کاربرد خوشنویسی به استنساخ متون، منحصر‌نماد و خط به جزء جدایی‌ناپذیر همه آثار هنر اسلامی تبدیل شد. پرداختن به این موارد محور بحث قسمت پایانی کتاب است.

در تدوین هریک از بخش‌ها تلاش شده است که از منابع درجه اول و تا حد امکان نزدیک به زمان وقوع هریک از رویدادها و نیز مهم‌ترین و معتبرترین تحقیقات معاصر به زبان‌های فارسی، عربی، ترکی، اردو و اروپایی استفاده شود. از این رو، فهرست منابع کتاب می‌تواند راهگشای محققان و علاقه‌مندان خوشنویسی باشد. همچنین کتاب حاوی تصاویری سیاه و سفید از آثار و ابزار خوشنویسی است. کتاب «خوشنویسی» که در عین اختصار، جامع‌ترین پژوهشی است که تاکنون به زبان فارسی درباره هنر خوشنویسی در تمدن اسلامی منتشر شده، به همت گروه هنر و معماری دانشنامه جهان اسلام در ۳۰۰ صفحه و به قیمت ۹۰۰۰ تومان در کتاب‌فروشی‌های فرهنگی در سدرتس علاقه‌مندان است.